

**SON DÖNEM OSMANLI EĞİTİMİNİN EN ÖNEMLİ
PLANLAMACI VE REFORMİSTİ, EĞİTİMDE GLOBALİZMİN
İLK TEMSİLCİLERİNDEN ARAP MENŞELİ
OSMANLI ENTELEKTÜELİ MUSTAFA SATI EL HUSRİ**

Selami SÖNMEZ ()*

Öz

Türk Eğitim Tarihinde ve bilhassa II. Meşrutiyet Döneminde öğretmen yetiştirme sistemimizde hem teorik sirkülesi hem de uygulamaları ile birçok noktada “ilklerin” eğitim düşünürüdür. Geri kalışımız ile genel olarak eğitim, özel olarak da öğretmen arasındaki ilişkiyi en rasyonel biçimde kuran ve bu fikrini cesaretle uygulayan odur.

Anahtar Kelimeler: *Satı Bey, Osmanlı Eğitimi, Layihalarım, Öğretmen Yetiştirme, Eğitim Reformu.*

The Most Important Planner and Reformist of the Last Ottoman Education, the First Representatives of Globalism in Education, Arap Menus Mustafa Sati El Husri with Ottoman Intellectual

Abstract

In Turkish Education History and especially in educating system in the II. Constitutional Monarchy, with both his theoretic circulations and applications, he is the educational thinker of "the firsts". He is the man who set up the relationship between our going downhill and generally educational and particularly the teacher in the most rational way and the one who applied his ideas bravely.

Keywords: *Satı Bey, Ottoman Education, Layihalarım, Teacher Training, Education Reform.*

*) Dr. Öğr. Üyesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Eğitim Programları ve Öğretim Anabilim Dalı
(e-posta: sonmez@atauni.edu.tr). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4951-2747>.

1. Giriş

Bugünün iki boyutu vardır. Biri “geçmiş (Tarih) diğeri gelecek. Bu iki boyutun mahiyetleri aynıdır. Fakat birincisi yaşanmıştır, ikincisi yaşanacaktır. Biz günümüz ve geleceğin problemlerine çözümler bulabilmek için geçmişin tecrübe birikimine ihtiyaç duyarız. Bütün disiplinler için geçerli olan bu ilke eğitim için de geçerlidir. Bu durumu Shakespeare “Günümüzün eğitim problemlerinin çözümleri geçmişin bir yerlerinde gizlenmiş olabilir.” diyerek belirtir.

Yukarıdaki gerçek bize Hun, Göktürk, Uygur, Selçuklu ve Osmanlı’nın eğitim ile ilgili tecrübelerinde başarılı ve başarısız eğitim teşebbüslerinde mutlaka faydalanmamız gerektiğini söylemektedir.

Osmanlı Devleti’nde eğitim ile ilgili en yoğun tartışmaların yapıldığı dönem 23 Temmuz 1908 II Meşrutiyet sonrası dönemdir. Bu dönemden Cumhuriyetin kuruluş yıllarına kadar süren eğitim tartışmalarının önemli aktörleri; Emrullah Efendi, Prens Sabahattin, Ziya Gökalp, İsmail Hakkı ve Mustafa Sati El Husri’dir. Bu düşünürler arasında güçlü eğitim altyapısı çeşitli yönetim kademelerindeki etkili hizmetleri, eğitim reform planı, Osmanlı İmparatorluğunun eğitim yolu ile kurtarılması yolunda gösterdiği samimi gayretler, filozof tavırları ile Arap orjinli düşünür Mustafa Sati El Husri son derece renkli bir kişiliği temsil eder. Bugünün Türk Genci bu Osmanlı Eğitim filozofu, planlamacısı ve reformistini kesinlikle tanımalıdır.

Aşağıda Sati Bey’in idareci, eğitimci, reformist, kalkınmacı, entelektüel önce Osmanlı sonra Arap kimliğini bulacaksınız.

Bu araştırmanın amacı özellikle Osmanlı Devletinin son döneminde yapılan eğitim yolu ile kalkınma ve yeniden dirilmeye yönelik fikir tartışmalarının en önemli taraflarından biri olan ve Emrullah Efendi ve Ziya Gökalp’e karşı fikirler ileri süren Sati El Husri’nin fikir adamı kimliğinin ortaya çıkarılması ve yeni nesle tanıtılması amacıyla yapılmıştır. Osmanlı’da düşünen insanın olmadığına dair oluşturulan haksız itibarın bertaraf edilmesine hizmet edeceği umulmaktadır.

2. Hayat ve Hizmetleri

1879 yılında Yemen’de doğdu. İlköğrenimini Yemen’de tamamladı. Sırasıyla Siyaset Bilimi Okulu ve Siyaset Bilimi Yüksekokulu’nu bitirdi. 5 yıl boyunca Doğa Eğitimi Öğretmeni olarak çalıştı. Kısa bir süreliğine Makedonya’da kaymakamlık görevi yürüttü. 23 Temmuz 1908’den sonra (II. Meşrutiyet Hükümeti) İstanbul Öğretmen Okulu’nda müdür olarak görev yaptı. Bu dönemde bilimsel ve mesleki çalışmalar yapmak için Avrupa’ya gitti. 1912’de İstanbul Öğretmen Okulundaki işinden ayrıldı. Dartüşşafaka’da ‘da bir süre müdür olarak çalıştı. 1915 yılında “Yeni Mektep” adlı özel bir anaokulu ve ilkokul açtı. Aynı zamanda Anaokulu öğretmenlerini yetiştirmeyi amaçlayan Darülmürebbiyat adlı okulu açtı. 1919 yılında milletvekili seçildi ancak görevi kabul etmedi ve ülkeyi terk etti. Suriye, Irak, Lübnan ve Mısır’da sırasıyla çeşitli görevlerde bulundu. Yaklaşık 20 kitap ve

yüzlerce makalesi yayınlandı. Satı Bey Türk Eğitim Tarihi'nde, okul müzeleri, resim, el sanatları, beden eğitimi, müzik dersleri, okul konferansları, araştırma gezileri, uygulama okulu, yaz meslek okulu eğitimi gibi sisteme birçok yeni kavram ekledi. 1969 yılında Kahire'de hayatını kaybetti.

Özellikleri

1. Araştırmacı bir kişiliğe sahiptir.
2. Üst düzey zekâya sahiptir.
3. Reformcu bir kişiliği vardır.
4. Hem güçlü bir kuramcı hem de usta bir uygulayıcıdır.
5. İyi bir halk psikoloğu ve gözlemcisidir.
6. Çok yönlü bir eğitimcidir.
7. Fikir ve söylemlerinden herkesin faydalanması için çaba gösterir ve bunları uygulamaya koyar.
8. Derin ve zengin bir vizyona sahiptir.
9. Çalışkan, kararlı ve idealist bir yapıya sahiptir.
10. Çok yazan bir düşünürdür.
11. Zengin bir hayal dünyası vardır.

3. Satı Bey'in Eğitim Reformu Planı

Satı Bey'in iki temel reform planı vardır. Bunlar;

1. İdari Reform Planı
2. Eğitim Reformu Planı

3.1. İdari Reform Planı

23 Temmuz 1908; II. Meşrutiyet Hükümeti, Avrupa'daki çağdaşlarla karşılaştırıldığında, pek başarılı değildir. Satı Bey'e göre bu durumun nedeni bazı insanların iddia ettiği gibi İslam dini değildir. İslam dininin ilerlemenin önünde bir engel oluşturduğu fikri mantık dışıdır. Bir başka düşünce de Türklerin bu yarışta geride kaldıkları görüşüdür. Ancak bilime birçok katkıda bulunmuş İbn-i Sina, Farabi gibi birçok Türk âlim bulunmaktadır. Satı Bey'e göre; "Avrupalılar, zekâ ve beceriler açısından bizden daha iyi değiller. Onların başarılarının nedeni çalışma arzuları, sistemleri ve eğitimleriyle alakalıdır" (Satı Bey, 1907). Satı Bey geri kalmamamızın nedenlerini;

4. Fanatiklik
5. Cehalet

6. Azim ve sebat eksikliği olarak sıralamıştır.

Kabilecilik yapmak da bu sürece engel oluşturmaktadır (Satı Bey, 1907). İhtiyacımız olan şey bugünün Avrupası'nın düşünce yapısıdır. Avrupalılar zamanlarının çoğunu araştırma ve deneme-yanılma süreçleriyle geçirmektedir. Bizler onların deneyimlerinden faydalandığımız takdirde onların seviyesine ulaşma imkânı elde edebiliriz (Satı Bey, 1907).

Akıllıca davranmalıyız. Yüksek uygarlığı yakalamış olan toplumun düşünce tarzı bu seviyeyi yakalayamamış olan toplumdan farklıdır. Bütün meyve ağaçları bir zamanlar vahşiydi. Ancak bu vahşilikte ısrarcı olmanın bir faydası yok. Zaten ilerlemiş olan bir toplumun uygarlık düzeyini kendi sistemimizde kullanabiliriz (Satı Bey, 1326). En akıllıca olanı bu yoldur. İslam medeniyetini tekrar canlandırmak yerine Avrupa'nın zaten ilerlemiş olan sistemini kullanmalıyız. Önemli olan İslam medeniyetinin kendisi değil medeniyetin ruhudur (Satı Bey, 1325).

İslam medeniyeti, Batı medeniyetinin entelektüel ve bilimsel temelini inşasında önemli bir role sahiptir. Bizler entelektüel, yönetsel ve ekonomik alanlarda ilerlemeyi mümkün kılacak reformları hayata geçirmeliyiz. Bu reformları Avrupalı gibi düşünerek ve davranarak yapabiliriz.

Ulusça bir Avrupalı olarak düşünmek ve davranmak için bir mücadeleye başlamalı, entelektüel, yönetsel ve ekonomik alanlarda ilerlemeyi mümkün kılacak reformları hayata geçirmeliyiz.

2.2. Eğitim Felsefesi

Satı Bey'in eğitimle ilgili görüşlerini şu sözlerinden anlıyoruz; "Avrupalılar eğitimde bizden çok daha iyi olmalarına rağmen okul, reform ve eğitim için daha fazla çaba gösteriyorlar. Bizler eğitimde çok kötü bir noktaya doğru gitmemize rağmen hiçbir çaba göstermiyoruz. Eğitim yaşam ve ölüm meselesi olarak ele alınmalıdır" (Satı Bey, 1907).

2.3. Eğitimin Amacı

1. Kişinin sahip olduğu yetenekleri bozmadan genel niteliklerini geliştirmek.
2. Kişiyi, bedensel, zihinsel ve ahlaki açıdan mükemmel kılmak için belirli fikir ve deneyimlerle donatmak.
3. Eğitim, kişiyi sosyalleştirmeli ve onu daha girişimci yapmalıdır.

2.2. Eğitimin İçeriği

Eğitimin içeriği aşağıdaki şekilde olmalıdır;

1. Eğitimin bilimsel hale gelmesini sağlayacak doğa bilimlerini içeren içerik.
2. Girişimci bireylerin yetiştirilmesini sağlayacak özel ilgi ve mesleki içerik.

Ona göre "Milliyet sevgisini aşılacak olan bilgiler yıllardır okullardan uzak tutulmuştur. İnsanların milli kimliği ve eğitime yansması göz ardı edilmiştir. Ayrıca, ülkenin ulusal hedefi belirlenmemiş ve tanımlanmamıştır. Bu eksiklikler, eğitim sistemimizin ulusal eğitim içeriğinden yoksun olmasına yol açmıştır" (Satı Bey, 1333).

Ulusal nitelikleri ortaya koyarak, ulusal hedefi belirleyerek ve bunları insanlara aşılacak yöntem ve bilgileri açıklayarak, eğitimimizi ulusallaştırabiliriz. Bunun sonucunda da halkımız millileştirilebilir (Satı Bey, 1333).

Satı Bey, bilimsel eğitim sistemi ve halkımızın bilimsel zihniyete sahip olması gerektiğini şu sözlerle ifade ediyor: "Ben, tecrübeye dayanan, hayatı inceleyen ve zihinleri araştırma, sınıflandırma ve değerlendirmeye yönlendiren doğa bilimleri derslerinin önemli olduğunu düşünüyorum. Bundan dolayı bu derslerin tarzı ve ruhunda bir reforma inanıyorum" (Satı Bey, 1333).

2.2. İlköğretim için Reform Planı

Satı Bey'in eğitim reform planında ilköğretim önemli bir yer tutmaktadır. İlköğretim, reform planının eylem noktası ve merkezi platformudur. Emrullah Efendiyle yaptıkları tartışmada "Eğitim reformu ilkokul veya yükseköğrenimden mi başlamalı?" sorusu üzerine tartışma yapılmıştır. Emrullah Efendi'nin Tuba Ağacı Nazariyesine Satı Bey karşı çıkmış ve zayıf bir ilköğretim sistemi üzerine güçlü bir yükseköğretim sisteminin kurulamayacağını savunmuştur (Satı Bey, 1329). Başka bir makalesinde, Satı Bey şöyle diyor: "Ulusal kalkınmanın temeli, özellikle ilkokul eğitimidir, bu yüzden ilköğretime büyük bir özen ve önem vermeliyiz. Gerçek aydınlar, Tuba Ağacı olarak değil, gerçek ağaçlar olarak yetiştirilir. Ulusal kalkınma ve aydınları yetiştirme meselesi, ilköğretimin meselesidir ve bu düşüncüyü Satı Bey İlkokul eğitimi reform planının ana fikri olarak görmektedir. Özetle, güçlü bir ortaöğretimin ya da yükseköğretimin istikrarsız ilköğretim üzerine kurulamayacağını iddia etmektedir; Aksine, kalkınmaya yardımcı olacak uzmanlar ve aydınlar, ilköğretime bağlı bir eğitim sisteminden yükseltilebilir.

2.3. Öğretmen Eğitimi Reform Planı

Mevcut eğitim sisteminin en acil sorunu, Satı Bey'e göre "öğretmen" meselesidir. Eğitim sisteminde, "eski zihniyetin öğretmenleri tarafından öğrencilere yeni şeyler vermek imkansız olduğu" için değişime ihtiyaç vardır. Yeterli öğretme metotları ve mesleki bilgi ile donatılmış öğretmenlerin bulunması, reform planının hayati temellerinden birini oluşturacaktır. Buna ulaşmak için iki yol mümkündür:

1. Yeni ve yetkin öğretmenler yetiştirmek.
2. Mevcut öğretmenleri daha yararlı ve yetkin hale getirmek.

Bu hedeflere ulaşmak için mevcut öğretmen yetiştirme okulları felsefe, amaç, politika, içerik ve yöntem bakımından değiştirilmelidir. Başka bir deyişle, mükemmel hale

getirilmelidir. Ona göre, bir öğretmen sadece bir eğitim çalışanı değil, “öğretmenler bir ordunun yerli ve yabancı düşmanlara karşı savaşan askerleridir. Ulusların kaderi, askerleri ordularının değil, öğretmen ordularının çalışmalarına bağlıdır” (Satı Bey, 1907).

2.2. Öğrencileri Avrupa'ya Gönderme Planı

Öğrencileri Avrupa'ya göndermek, Satı Bey'in eğitim reform planında önemli bir yer tutar. Ona göre, Osmanlı eğitim sistemi, Avrupa'ya gönderilen ve uzman olarak geri gelen insanlardan dolayı dinamizm kazanacaktır. Bunu yaparken şu durumlar göz önünde bulundurulmalıdır;

1. Öğrencileri Avrupa'ya gönderme amaçlarının akılcı bir şekilde belirlenmesi gerekir.
2. Çok sayıda öğrenci değil, nitelikli öğrenciler de oraya gönderilmelidir.
3. Adaylar yetenek ve beceri testlerine göre belirlenmelidir.
4. Yeterli tecrübeye sahip olanlar ve en az lise mezunu olanlar gönderilmelidir.
5. Öğrencilerin hangi ülkelere gidecekleri iyi tespit edilmelidir. Öğrenciler Almanya ve Fransa gibi çeşitli ülkelerdeki üniversitelere gönderilmelidir.

2.2. Halk Eğitim Reformu Planı

II. Meşrutiyeti takip eden yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu siyasi, yönetsel ve etik alanlarda çeşitli değişikliklerden geçti. Ancak bu değişimin halka ulaşması zaman aldı. Halk eğitimi, toplumun diğer kısımları arasında yayılan uygarlık için bir zorunluluktur (Satı Bey, 1907).

Satı Bey'in eğitimin anlayışında üç önemli nokta vardır;

1. Beden
2. Akıl
3. Ahlak

Eğitim sistemimizde ahlaki eğitime ne yazık ki yeterince yer verilmemektedir. Dahası, "Bugün, kutsal şeyleri görmezden gelmek, eleştirmek ve inkâr etmek neredeyse alışılmış bir alışkanlık haline gelmiştir" (Satı Bey, 1908). Bu, topluluğumuzun bir kriz geçirdiğinin işaretidir. Sosyoloji bu krizi aşmak için yol gösterici olacaktır. Ana sorumluluk yine eğitim kurumlarıdır. Yaz kursları, akşam okulları, profesyonel kurslar, gelişmiş ülkelerdeki insanlar için konferanslar, vb. gibi çeşitli etkinliklerin yardımıyla, eğitimin belirli etkilerini halkımıza yansıtmalıyız. Özellikle ilkokul öğretmenlerinin gücü, insanların eğitimi konusunda en etkili şekilde kullanılabilir. Ayrıca, bu konu ilkokul öğretmenlerinin yetiştirme programlarında dikkate alınmalıdır.

2.2. Satı Bey'den Maksimler

1. "Beşiği sallayan eller geleceği yaratır."
2. "Vatan sevgisini ortaya çıkarmak için felaket zamanlarından daha iyi zaman bulunamaz. Çünkü böyle zamanlar ilham verici bir güce sahiptir."
3. "Savaşlarda zaferin başlıca şartı 'Umut etmek ve kararlı olmaktır.'"
4. "Eğitim bizim için bir yaşam ve ölüm meselesidir."
5. "Okullar; milletlerin geçmişini yansıtır, bugününü temsil eder ve geleceğini gösterir."
6. "Yetersiz sisteme dayalı eğitim asla ilerleyemez."
7. Öğretmen olmak, aynı zamanda mürebbi (öğretmen, pedagog, eğitmen) olmaktan daha fazlasıdır.
8. "Eğitim sistemimizin en büyük zayıflığı, her bireyin bir öğretmen olabileceği düşüncesidir."
9. "Eğitim ve öğretim bir sanat ve beceri türüdür."
10. "Ulusların kaderi, askerlerin ordularının değil, öğretmenlerin ordularının çalışmalarına bağlıdır."
11. "Eğitim ve öğretim" hayatın ilk yıllarından başlar."
12. "Öğretmen Eğitim Okulları gelecekte eğitimimizin temelini oluşturacaktır."
13. "Öğretmenler, ordunun yerli ve yabancı düşmanlarına karşı savaşan askerleridir."
14. "Geleceğimiz, eğitimimizin ve okullarımızın içinde olacağı duruma bağlıdır."
15. "Okullarda eğitim yoluyla gerçek ve toplumsal bir devrim mümkün olacak."
16. "Halk eğitimi uygarlık için bir zorunluluktur."
17. "Eğitimimizin en kronik dezavantajı ezberleme alışkanlığıdır."
18. "Öğretmenler iyi seçmenler yetiştirmeli."

4. Yöntem

Bu çalışmada " Tarihi Saha Çalışması" metodolojisi kullanılarak bilgiler toplanmış, günümüz diline adapte edilerek, problemin çözümü doğrultusunda kullanılmıştır. Tarihi saha araştırması tekrarı mümkün olmayan gözlemlere ve olaylara dayanmaktadır(Kaplan, 1998).

Özellikle düşünürün kendi eserlerinin ve onun hakkında yazılmış temel eserlerin amaç doğrultusunda taranması ile bilgi toplanmış, aktüelleştirilerek okuyucunun hizmetine sunulmuştur.

Tamamı Osmanlıca olan yazarın kitap ve makalelerinden süzülen bilgilerin günümüz Türkçesine ve dili işleme sistematikimize uyarlanmasıdaki zorluklar aşılmaya çalışıl-

mış, bugünün okuyucusunun ilgisine hitap eder hale getirilmeye gayret edilmiştir.

5. Bulgular

Satı Bey'in her söylediği değil, günümüz insanı için ilginç ve değeri olup, ilgili eğitim meselesinin çözümüne hizmet edebilecek söylemleri seçilerek, amacımız doğrultusunda ve uygun yerde kullanılmıştır.

Bu çalışmada elde edilen en önemli bulguları şöyle sıralayabiliriz.

1. Sosyal değişimin en önemli aracı eğitimidir.
2. Devletin çöküşü önlemenin en önemli yolu eğitimidir.
3. Acilen bir eğitim reformu yapılmalıdır.
4. Bu reforma ilkokulların reformu ile başlanmalı, ortaokullar, liseler sırasıyla üniversiteye doğru gitmelidir.
5. Yeni tip öğretmen yetiştirme ve Avrupa'ya öğrenci gönderme, halk eğitimi ve idari ıslahat reformunun diğer boyutlarını oluşturmalıdır.
6. Çalışmanın sonunda yer alan Satı Bey'den maksimler onun fikirlerinin esprisini ve özünü içermektedir.

7. Sonuç ve Tartışma

Eğitimin amacı, kişinin ferdi niteliklerini ve ruhi melekelerini geliştirmelidir. Toplumsal değişim, yeni bir topluluk ve millileştirme, ulusal ilerleme, medeniyet sadece okulların, iyi eğitilmiş öğretmenlerin ve entelektüellerin bulunduğu merkezdeki eğitim seferberliği ile mümkün olabilir.

Cumhuriyet Dönemi'ni etkileyen Satı Bey'in fikirleri şu şekilde sonuçlanabilir:

1. Eğitimde araştırma yöntemi ve tekniği önemlidir.
2. Uygulama ve teoriyi birleştirerek eğitimde kaliteyi arttırmak mümkündür.
3. Eğitimin amacı kişinin özel yeteneklerini ve manevi becerilerini geliştirmektir (Koçer, 1975).
4. Toplumsal değişim, yeni bir topluluk ve millileştirme, ulusal ilerleme, uygarlık ancak okulların, iyi eğitilmiş öğretmenlerin ve aydınların bulunduğu merkezdeki eğitim seferberliği ile mümkün olabilir.

Yukarıdaki fikirleri ile Sati Bey, Türk Eğitim tarihinde önemli bir yere sahiptir. Öğretmen eğitim tarihimizde tartışmasız bir Sati Bey dönemi vardır. Bu alanda yaptığı şeyler günümüzde hala etkilidir.

Sati Bey'in bahsi geçen başarısı şans ya da sürpriz değildir. Bir öğrenciyken bile doğa bilimlerine karşı sahip olduğu ilgi ve yetenek nedeniyle arkadaşları tarafından "Arşimet" olarak adlandırıldı (Ülken, 1979). Çok çalışkan ve seçkin bir eğitim pratisyeni ve teoris-

yen olarak benimsenmiştir (Akyüz, 1983).

Sati Bey, bu düşünceleriyle Emrullah Efendi ve Ziya Gökalp'a karşı bir tavır almış(Akyüz, 2016), İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun ciddi şekilde etkilemiştir. Sati Bey'in eğitim reformuna ilkokullarda başlamak gerektiğine ilişkin fikirleri Türk Eğitim Tarihi için orijinallik taşıdığı söylenebilir.

Kaynakça

- Akyüz, Y.(2016) *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegem Yayınevi.
- Akyüz, H.(1983) *Türk eğitimcileri*, Erzurum: Yayımlanmamış Ders Notları.
- Kaptan, S.(1998) *Bilimsel araştırma ve istatistik teknikleri*. Ankara: Tekışık Ofset Tesisleri,.
- Koçer, H. A.(1975) *Türk sosyologları*, Ankara: Türk Sosyoloji Araştırmaları No: 1.
- Sati Bey.(1916) Müstakil terbiye etrafında. *Muallim Mecmuası 1 C. I. S. 9*.
- Sati Bey. (1326) Ümid ve azim, tedrisat-1, *İbtidaiye Mecmuası*, 1, s.106
- Sati Bey.(1325) Şiir ve musikinin talim ve terbiyedeki ehemmiyeti, *Tedrisat-1 İbtidaiye Mecmuası*, 1(1).
- Sati Bey, (1908). *Fenni terbiye C.I.*, İstanbul: Arten Asaderyan Matbaası.
- Sati Bey, (1325). Niçin geri kaldık?, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, 1(2), s. 37- 46.
- Sati Bey, (1329) Tanzimatçılık meselesi. *İçtihat Dergisi*, 64, s. 1382~ 1383.
- Sati Bey, (1333). Tuba ağacı nazariyesi. *Muallim Dergisi*, 1/12/.
- Sati Bey, (1910) *Layihalarım (My Reports)*. İstanbul: Matbaa - Hayriye ve Şürekası.
- Ülken. H. Z., (1979) *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. Ankara: Ülken Yayınları.